

Katarzyna Kuras

<http://orcid.org/0000-0002-6198-7131>

Uniwersytet Jagielloński

katarzyna.kuras@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2022.3904.05

Geneza i ewolucja dworu królowych francuskich w świetle historiografii

STRESZCZENIE

W artykule zaprezentowano genezę i ewolucję dworu królowych francuskich w świetle historiografii. Zagadnienie to nie cieszyło się szczególną uwagą badaczy, którzy koncentrowali się z reguły na dworze króla. Nie bez znaczenia był również tymczasowy charakter służb dedykowanych do obsługi władcy. Sytuacja ta zmieniała się od lat 90. XX w., gdy zaczęło powstawać sporo prac dotyczących *maison* (domu) królowych. Zakres chronologiczny tych studiów jest szeroki, łączy je zainteresowanie dworem władczyni i analiza jego różnych funkcji. Stan badań, szczególnie w odniesieniu do średniowiecza, warunkują w dużej mierze zachowane źródła. Ich fragmentaryczność decyduje o tym, że występują spore luki, jeśli chodzi o dzieje *l'hôtel* (siedziby) królowej do schyłku XV w. Prawdziwą eksplozję zainteresowania dworem kobiecym przyniósł renesans, w którym doceniono znaczenie kobiet na dworze. W realiach francuskich utworzenie rozbudowanego *maison* monarchini było zasługą Anny Bretońskiej, która szczególnie dbała o prestiż swego otoczenia. W odniesieniu do XVI w. uwaga historyków koncentrowała się na domu królowej regentki Katarzyny Medycejskiej. Studia nad wiekami XVII i XVIII nie są symetryczne. Dotyczą przede wszystkim czasów Ludwika XIV i okresu po 1682 r., gdy dwór królewski został przeniesiony do Wersalu. Wyróżnia się na tym tle starannie analizowany dom Anny Austriackiej, podczas gdy pomijane są czasy Marii Medycejskiej oraz Marii Teresy Hiszpańskiej. Badania są zróżnicowane tematycznie, dotyczą m.in. powiązań rodzinnych, karier urzędników czy tworzenia przez kolejne królowe sfery prywatnej. Aktualnie spore znaczenie mają tworzone bazy danych i prace o charakterze dokumentacyjnym. W dalszej perspektywie niezbędne wydaje się poszerzenie analizy o *maisons* królewskich córek czy królowych wdów oraz introspekcja w głąb struktur nieoficjalnych.

SŁOWA KLUCZE: historia Francji, dwór królowej, *maison*, *l'hôtel*, Wersal

Sugerowane cytowanie: Kuras, K. (2022). Geneza i ewolucja dworu królowych francuskich w świetle historiografii. © *Perspektywy Kultury*, 4(39), ss. 27–47. DOI: 10.35765/pk.2022.3904.05.

Nadesłano: 06.06.2021

Zaakceptowano: 19.09.2022

ABSTRACT

The Origin and Evolution of the French Court in the Light of Historiography

This article presents the origins and evolution of the court of the French queens in historiography. This issue has not received a lot of attention of researchers, who have generally focused on the King's court. The temporary nature of services offered to the Queen was also not without significance. This situation has changed since the 1990s, when a large number of works on the queen's *maison* began to emerge. The state of research, particularly with regard to the Middle Ages, is determined by the available sources. A real explosion of interest in the court of the queen is brought about by the Renaissance, when the importance of women at the court was appreciated. In France the creation of the *maison* of the queen was due to Anne of Bretagne, who was particularly interested in the prestige of her entourage. In regard to the 16th century, the attention of historians is focused on the household of the Queen-regent Catherine of Medici. The level of attention regarding the 17th and 18th centuries is diversified. A lot of studies concern the time of Louis XIV and the period after 1682, when the royal court was moved to Versailles. The household of Anne of Austria was a theme of separate studies, while the court structures dedicated to Maria de Medici and Maria Theresa of Spain are neglected. At present, the research concerns family ties, the careers of officials or the creation of private spheres by successive queens. In the longer term, it seems necessary to include into the analysis the *maisons* of royal daughters or queen widows and to introspect deeper into unofficial structures of the court of the queen.

KEYWORDS: history of France, court of the queen, *maison*, *l'hôtel*, Versailles

Dwory monarchów francuskich do lat 90. XX w. nie cieszyły się szczególną uwagą badaczy. W 1996 r. Olivier Chaline, prezentując stan badań w tej dziedzinie, wcielał się w rolę zaniedbywanych władców i cytował zdanie Blaise'a Pascala „Combien de royaumes nous ignores”, czyli „Jak bardzo nasze królestwa nas lekceważą” (Chaline, 1996, s. 384). Jeszcze mniejsze zainteresowanie towarzyszyło dworom królowych, co w dużej mierze wynikało z niewielkiej uwagi, którą historycy poświęcali pozycji i funkcji pełnionej przez kolejne władczynie. Tę dysproporcję w badaniach nad władcami i ich małżonkami uzasadniała ranga postaci – o ile król jako głowa Królestwa zarządzał sprawami państwa, to jego małżonka była wyłącznie odbiciem majestatu, towarzyszką życia i matką dzieci, w tym przede wszystkim delfina, czyli następcy tronu, oraz męskich potomków, którzy mogli zająć jego miejsce w wypadku śmierci. Władczynie teoretycznie mogła pełnić funkcję regentki – tak jak w XVI i XVII w. – niemniej nawet taka prawna ewentualność nie czyniła z niej osoby bardzo istotnej

w systemie władzy w Królestwie Francji. Zagadnienia te regulowało prawo salickie wraz z późniejszymi zmianami. Jego interpretacje ewoluowały w zależności od sytuacji politycznej, ale pozostawały niezmiennie niekorzystne dla królowych (Viennot, 2003).

O tym, jak marginalnie były traktowane przez badaczy małżonki monarchów francuskich, świadczy fakt, że pierwsza kompleksowa praca dedykowana ich pozycji i miejscu w strukturach władzy została opublikowana dopiero w 2000 r. (Cosandey). Co prawda, zagadnienia te były wzmiankowane m.in. w publikacjach dedykowanych strukturze władzy w czasach *ancien régime'u* (Mousnier, t. 2, 1980, s. 90–93), ale dopiero Fanny Cosandey stworzyła studium całościowe, analizując kolejno pozycję królowej w strukturach państwa i dworu, jej udział w ceremoniach (sakra, wjazdy, pogrzeby) oraz władzę i godność (fr. *dignité*) monarchini. Studium to nie jest pozbawione wad. Autorka w zasadzie zakończyła swą analizę wraz z końcem wieku XVII i niezwykle pobieżnie potraktowała późniejsze delfiny i władczynie, spychając je ponownie na margines historiografii. Nurt, który zainicjowała, był kontynuowany. W 2014 r. książkę o królowych średniowiecznych opublikowała Murielle Gauge-Ferragu (Gauge-Ferragu, 2014). Ukazała ona sylwetki i aktywność monarchiń francuskich od Joanny z Nawarry (zm. 1305 r.), żony Filipa IV Pięknego, po Marię Tudor (zm. 1533 r.), ostatnią małżonkę Ludwika XII Waleczjusza. Celem Gauge-Ferragu stała się analiza politycznej pozycji królowych, ich roli i funkcji, zwłaszcza po 1316 r., gdy zostały wykluczone z sukcesji tronu oraz w kontekście wspomnianych już, niekorzystnych dla nich zmian prawa salickiego.

Niewielkie zainteresowanie pozycją kolejnych królowych i ich miejscem w strukturach władzy, zniwelowane znacząco dopiero w ostatnich dwóch dziesięcioleciach, w dużym stopniu decydowało o ograniczonym zakresie podejmowanych badań nad zagadnieniami konstrukcji i funkcjonowania dworów kobiecych. Hamująco działał również ich efemeryczny i czasowy charakter. Były to struktury tworzone wyłącznie na czas życia kolejnych królowych, delfin lub królewskich córek. Po ich śmierci były one rozwiązywane, a urzędnicy oraz służba wchodzący w ich skład, o ile chcieli pozostać na dworze, musieli szukać dla siebie miejsca w innych domach (fr. *maisons*) tworzonych przez króla. Tylko dwór władcy miał charakter stały ze względu na istotę władzy monarszej, która płynnie przechodziła na kolejnego monarchę już w momencie śmierci poprzednika. Oprócz władzy w chwili obejmowania rządów każdorazowy sukcesor otrzymywał też dwór poprzednika wraz z kompletem sług gotowych do wypełniania swych zadań (Boucher, 1982, s. 359–379). Na wzór *maison* króla tworzono w zależności od bieżących potrzeb domy dla członków rodziny panującej – królowej, delfiny, monarszych dzieci. Wszystkie one

były likwidowane po ich śmierci, co symbolicznie eksponowało tymczasowy charakter ich pozycji, kontrastujący z wieczną władzą króla. Wyjątkiem w tym zestawieniu był delfin, dla którego nie organizowano odrębnych służb, gdyż wszelkie zadania związane z jego obsługą realizowało *maison* króla. Tymczasowy charakter dworów kobiecych był regułą aż do XVIII w. Z tradycją tą zerwał w 1768 r. Ludwik XV, który po śmierci Marii Leszczyńskiej zdecydował o zachowaniu jej domu. Ludzie zmarłej królowej mieli kontynuować służbę w nieodległej przyszłości przy boku delfiny Marii Antoniny (Kuras, 2021)¹.

Pomimo że domy kobiece były aż do roku 1768 strukturami tymczasowymi, pod względem organizacyjnym stanowiły odbicie analogicznych instytucji zajmujących się obsługą władcy. Od 1654 r. zarówno królowa, jak i dzieci króla – z wyjątkiem delfina – dysponowali takimi samymi urzędnikami jak głowa państwa (istniały wyjątki od tej reguły, głównie w odniesieniu do wysokich szarż). Tylko wybranym urzędnikom króla i królowej przysługiwał przymiotnik *grand*, czyli wielki (La Martinière i Du Verdier Saulnier, 1654, s. 160). Dodatkowo domy kobiece cechował większy niż w pozostałych częściach dworu odsetek personelu złożonego z pań. Wreszcie istniały w jego obrębie stanowiska specjalistyczne, wynikające z określonych potrzeb królowej bądź delfiny w zakresie higieny, stroju czy pielęgnacji i niewystępujące w *maisons* innych członków dynastii panującej.

Choć niewielkie znaczenie władczyń w systemie sprawowania rządów sprzyjało marginalizowaniu ich samych oraz dworów, które je otaczały, nie znaczy to, że zagadnienia te były całkowicie pomijane przez badaczy. To zjawisko „częściowej uwagi” dedykowanej królowym i ich dworom widoczne jest głównie w syntezach dziejów dworu francuskiego. W tym kontekście trzeba wzmiankować przede wszystkim studium Jeana-François Solnona *La cour de France*, opublikowane po raz pierwszy w 1987 r. i od tej pory wielokrotnie wznawiane (Solnon, 1987). Solnon rozpoczął swą opowieść o francuskim dworze od czasów renesansu, kiedy w związku z przemianami kultury i mentalności w większym niż dotychczas stopniu włączono kobiety w obręb świata dworu, czyniąc z nich jego nieodzowną część. Kobietom na dworze poświęcił on sporo uwagi; pojawiły się one już w pierwszym rozdziale zatytułowanym *Un fourre-tout social*² w kontekście wydarzeń XVI-wiecznych. Chodziło o przemiany związane z przejściem od wędrownego do osiadłego trybu

1 Decyzje króla spowodowały wiele komplikacji, zwłaszcza że zachował on rok wcześniej znaczną część *maison* delfiny Marii Józefy. W rezultacie Ludwik XV z pomocą ministrów reduktował personel delfiny i królowej, korzystając z nieformalnych sposobów.

2 W wolnym tłumaczeniu *Spoleczny tygiel*.

życia i wynikające z tego poszerzenie dotychczasowego otoczenia władcy złożonego z rycerzy, dyplomatów i służby o kobiety. Było to w dużej mierze dziełem królowej Anny Bretońskiej (zm. 1514 r.), która – posiadając wyjątkowo silną pozycję w strukturach władzy (była dziedziczką odrębnego księstwa i żoną dwóch kolejnych władców) – podobno nie odmówiła żadnej szlacheckiej córce, gotowej podjąć służbę u jej boku (Solnon, 1987, s. 21–27). W syntezie Solnona dwór kobiecy istnieje i jest prezentowany dość proporcjonalnie do rzeczywistego znaczenia, które posiadał. Autor zwięźle pokazał zarówno proces jego tworzenia, konstrukcję i ramy organizacyjne, jak i kulturalny oraz polityczny potencjał poczynszy od Anny Bretońskiej – i uwzględniając wcześniejsze przykłady – aż po czasy Marii Antoniny, czyli XVIII-wieczny *La cour déclinante* (pol. „dwór schyłkowy”) (Solnon, 1987, s. 471–503).

Informacje syntetyczne, a zarazem dotyczące głównie konstrukcji i struktury domów kobiecych umieścił w swej książce o dworze Ludwika XIV Wojciech Stanisław Magdziarz (Magdziarz, 2013a)³. Ukazał on ewolucję *maison* królowej poczynszy od czasów Filipa III Śmiałego (zm. 1285 r.) po wiek XVII na szerokim tle rozwoju dworu królewskiego. Charakterystykę nieco mniej sprofilowaną pod kątem domów kobiecych zawarł w swej książce o dworach w Wiedniu i Wersalu Jeroen Duindam. Można tu znaleźć rozproszone informacje o *maisons* kolejnych królowych z uwzględnieniem struktury, liczebności, a nawet obecności cudzoziemców ukazane z punktu widzenia funkcjonowania dworu, kalendarza życia dworskiego i ceremonii oraz udziału kobiet w sprawowaniu władzy (Duindam, 2003). W podobny sposób, choć ograniczony pod względem ram czasowych, prezentują zagadnienie *maison* królowej autorzy biografii poszczególnych władczyń. Ukazanie otoczenia królowej z uwzględnieniem personaliów oraz karier najważniejszych jej urzędników uważają oni za swój obowiązek, z reguły ograniczając się do wzmiankowania najistotniejszych problemów funkcjonowania *maison* i skupionych w jego ramach ludzi. W ten sposób kwestie dworu potraktowano m.in. w biografii Katarzyny Medycejskiej (Wanegffelen, 2005; Solnon, 2007), Małgorzaty de Valois (Skrzypietz, 2016), Marii Medycejskiej (Dubost, 2009; Carmona, 1981), Anny Austriackiej (Magdziarz, 2013b; Grell, red., 2009), Marii Leszczyńskiej (Muratori, 2010; Levron, 2007), Marii Antoniny (Lever, 2006; Fraser, 2006). Nurt biograficzny jest niezmiernie bogaty. Na wzmiankowanie zasługują również krótkie prezentacje sylwetek królowych, niekiedy także ich dworów dokonywane niejako na marginesie, przy okazji analizy aktywności władców. Autorzy biografii królów nie

---

3 Książka ta jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej.

pomijają tego wątku, ale też – co jest w pełni zrozumiałe – nie traktują go priorytetowo.

Dwory królowych w okresie średniowiecza

Na badania dotyczące składu i funkcjonowania dworów kobiecych do schyłku XV w. rzutuje stan zachowania źródeł. Pierwszy znany *ordonnance* dotyczący otoczenia królowej pochodzi z 1261 r. Zawiera on opis domu i zarządzenia regulujące rytm jego egzystencji z czasów Małgorzaty, żony Świętego Ludwika i królowej w latach 1234–1270⁴. W tym wypadku monarcha nie tworzył nowej instytucji, ale porządkował struktury już istniejące. Zachowały się analogiczne materiały dotyczące *l'hôtel* (pol. „siedziby”) Joanny z Nawarry, żony Filipa Pięknego⁵. Ogółem z lat 1261–1350 pochodzi 30 zachowanych *ordonnances*, których ważną część stanowią *états*, czyli zestawienia urzędników królowej wraz z gażami przez nich otrzymywanymi (Lalou, 1999)⁶. Z XIV w. i okresu rządów Walezjuszy źródeł jest niewiele. Dopiero czasy Izabeli Bawarskiej (zm. 1435 r.), regentki w imieniu Karola VI Szalonego, skupiły na sobie uwagę historyków, głównie ze względu na postać kontrowersyjnej królowej i jej aspiracje do sprawowania władzy (Adams, 2013).

Autorką jedyne go przeglądowego studium dotyczącego genezy i ewolucji dworów kobiecych od XIII do XV w. jest Ana-Manis Münster (Münster, 2000). Skupiła się ona na personelu kobiecym kolejnych królowych, przede wszystkim damach i pannach honorowych (fr. *dames, demoiselles d'honneur*). Analogiczny klucz zastosował w odniesieniu do otoczenia Izabeli Bawarskiej Yann Grandeau (Grandeau, 1975), który skoncentrował się na damach otaczających królową, dokonując szczegółowej introspekcji w ich koneksje, relacje z władczynią oraz funkcje pełnione w jej otoczeniu. Grandeau zainicjował też studia nad mobilnością królowych i ich orszaków w XV w., publikując itinerarium Izabeli Bawarskiej (Grandeau, 1964). Stan zachowanych źródeł determinuje różnie sprofilowane analizy szczegółowe. Moussa Pare zajął się stajniami królowej Izabeli (Pare, 2004), zaś Caroline zum Kolk ukazała ewolucję służb religijnych monarchini w okresie XIII–XV w. (zum Kolk, 2016). Uwaga historyków skupia się z reguły na dworze króla, choć istnieją wyjątki. Anne-Hélène Allriot w szczegółowym studium zaprezentowała *l'hôtel* Joanny z Evreux,

4 BnF NAF 7859.

5 BnF Français 21451.

6 Zestawienia najstarszych dokumentów dotyczących domu królowej zostały wydane: Lalou i Suc, red., 2006.

trzeciej żony Karola IV Walezjusza, ostatniego władcy z dynastii Kape-tyngów (Allirot, 2009). Odnosiła ona wzrost służb królowej o około 25% w skali całego panowania⁷. Poziom, który osiągnięto, pozostał stabilny aż do czasów Izabeli Bawarskiej. Joanna z Evreux po śmierci męża w 1328 r. cieszyła się statusem królowej wdowy aż do 1371 r. Co prawda, jej poziom życia był niższy niż ten, który posiadała jako małżonka monarchy, ale skład jej domu świadczył o silnej pozycji, którą zachowała w czasach rządów pierwszych Walezjuszy. Królowa wdowa szczególnie dbała o prestiż swej osoby i otaczała się damami reprezentującymi wyłącznie najwyższą szlachtę Królestwa.

Domy królowych u schyłku XV i w XVI w.

Przemiany związane z kulturą renesansową w większym niż dotychczas stopniu włączyły kobiety w obręb oddziaływania dworu. Stały się one nieodzowną częścią tamtejszego mikrokosmosu. W rezultacie w XVI w., pisząc o feminizacji dworu, Brantôme notował *une cour sans dames est une cour sans cour* (Brantôme 1787, s. 3)⁸. Poszerzenie liczebności i funkcji dworów kobiecych wiązało się również ze wzrostem aspiracji Walezjuszy na arenie międzynarodowej. Dla Franciszka I Walezjusza troska o prestiżowy dwór była tożsama z demonstracją swej pozycji w relacjach ze szlachtą Królestwa oraz zagranicznymi władcami, a to tworzyło też nowe wymagania w zakresie reprezentacji królowej. Zarówno ona sama, jak i jej dwór stanowili część symboliki władzy, dlatego coraz większy nacisk kładziono na splendor monarchini oraz jej otoczenia. Na zagadnienia te zwróciła uwagę m.in. Jacqueline Boucher. W jej rozważaniach dwór królowej zajmuje marginalne miejsce, ale samo wzięcie go pod uwagę w analizie ewolucji *maisons* z czasów ostatnich Walezjuszy i pierwszych Burbonów okazało się inspirujące dla dalszych badań (Boucher, 1982).

Przełomowe dla formowania liczebności i rozwoju funkcji dworu były czasy Anny Bretońskiej (zw. 1514 r.), niezależnej księżnej Bretanii i kolejno małżonki Karola VIII i Ludwika XII. Królowa Anna była nie tylko żoną władcy – to dzięki niej do Francji włączono Bretanię, co czyniło jej pozycję w strukturach władzy wyjątkowo silną. Władczyni odpowiadała również za pojawienie się w otoczeniu króla szlachty bretońskiej. Zarazem monarchini miała wyjątkowe mniemanie o roli swego otoczenia, starannie dbała o jego skład i przywiązywała dużą rolę do pozycji kobiet, które znajdowały miejsce przy jej boku. Podobno nie odmówiła

7 A.-H. Allirot odnotowuje wzrost, ale nie wyjaśnia jego przyczyn.

8 „Dwór bez dam jest dworem bez dworu” (tłum. własne).

żadnej szlacheckiej córce, która chciała podjąć przy niej służbę. Nie bez znaczenia był również fakt, że jako księżna Bretanii dysponowała wydzielonymi funduszami, które mogła wydatkować zgodnie ze swymi preferencjami (zum Kolk, 2018). Dzięki niej utrwaliło się przekonanie, które wyraził później Brantôme, że żaden dwór nie może się obyć bez dam, których obecność decydowała o uczynieniu z niego ośrodka elegancji i cywilizowania obyczajów (zum Kolk, 2009; Chatenet i Girault, 2010; Shishin, 2018).

Ewolucja dworu królowych w XVI w. połączona z wypracowaniem trwałych rozwiązań, które z pewnymi modyfikacjami obowiązywały aż do końca trwania *ancien régime'u*, oznaczała otwarcie nowego etapu w dziejach dworów francuskich królowych. Co prawda, nie powstała żadna praca dedykowana wyłącznie *maison* Anny Bretońskiej, ale zachowane *états* pozwalają na odnotowanie wzrostu liczebności personelu dedykowanego do obsługi władczyni oraz wyraźny proces specjalizacji funkcji pełnionych przez urzędników królowej na wzór domu króla (zum Kolk, 2009)⁹. Większym zainteresowaniem badaczy cieszyły się następnie *maison* Anny Bretońskiej. Studium dedykowane *maison* Eleonory Austriackiej, małżonki Franciszka I Walezjusza, opublikowała Aline Roche (Roche, 2010). W swej pracy zaprezentowała przede wszystkim strukturę domu królowej z podziałem na poszczególne służby oraz charakterystykę ich funkcji. Roche jednocześnie pokazała, jaki był wpływ monarchini na ewolucję jej otoczenia i w jakim zakresie czerpała ona ze znanych sobie wzorców burgundzkich. Dla Eleonory Austriackiej dbałość o własny dom, a zwłaszcza jego poprawne funkcjonowanie umożliwiające otaczanie jej samej odpowiednim splendorem, było sposobem na przetrwanie w trudnych realiach politycznych i rodzinnych, w jakich przyszło jej funkcjonować (Knecht, 2011). Sama konstrukcja *maisons* kolejnych królowych (do końca XVI w.), której drobiazgowo odtworzenie umożliwiają zachowane *états*, jest przedmiotem odrębnych studiów o charakterze edytorskim. Specjalistka od historii XVI-wiecznego dworu kobiecego Caroline zum Kolk jest inicjatorką i główną wykonawczynią w projekcie, którego celem jest opracowanie i opublikowanie składów osobowych *maisons* kobiecych¹⁰.

Analiza struktury renesansowych dworów jest w znacznym stopniu powiązana z miejscami ich pobytów oraz mobilnością. Jest to o tyle zrozumiałe, że władcy XVI-wieczni na wzór swych średniowiecznych

9 W 1494 r. dom Anny Bretońskiej tworzyło 91 urzędników, a w 1496 r. – 271 (zum Kolk, 2018, s. 34, tu również wzmiankowane są *états*).

10 Dane te udostępniane są w formie internetowej bazy: <https://cour-de-france.fr/bases-de-donnees/bases-de-donnees-publiees-par-cour-de-france-fr/les-membres-de-la-cour-de-france/?lang=fr> (dostęp: 27.05.2021).

poprzedników prowadzili dość ruchliwy tryb życia, który wymuszał przemieszczanie się orszaków pomiędzy różnymi rezydencjami (Cloulas, 1999). Pozostając w tym nurcie, Aubrée Chapy scharakteryzowała przemiany przestrzeni dworskiej oraz powiązane z tym symboliczne inicjatywy Ludwika Sabaudzkiej (zm. 1531 r.), matki i regentki Franciszka I Walezjusza. Jej aktywność na forum dworu miała umocnić pozycję w strukturach władzy, a jej skutkiem ubocznym była postępująca feminizacja struktur (Chapy, 2014). Przestrzeń zajmowana przez kobiety na dworze Walezjuszy stanowi przedmiot studiów specjalistki od renesansowej architektury Monique Chatenet. Zagadnieniom tym dedykowała ona odrębny artykuł (Chatenet, 2000) oraz poświęciła sporo uwagi w książce o społecznych aspektach kształtowania przestrzeni w obrębie XVI-wiecznego dworu królewskiego (Chatenet, 2002). Mobilność władczyń tego okresu uosabia w dużej mierze Katarzyna Medycejska, która sprawując funkcję regentki, musiała szczególnie dbać o nastroje w odległych częściach Królestwa. Stało się to przyczyną zorganizowania wielkiego objazdu po Królestwie Francji, którego regentka dokonała wraz z małoletnimi synami i dworem w latach 1564–1566 (Skrzypietz, 2017). Na podstawie korespondencji opracowano itinerarium Katarzyny Medycejskiej, które dostępne jest w formie internetowej bazy danych¹¹.

W okresie renesansu dwory kobiece stawały się ważnymi centrami kulturalnymi. Dążenie do ukazania ich potencjału w tym zakresie wiązało się przede wszystkim z powojennym zwrotem w historiografii i narodzinami szkoły Annales. Sprawy dworu nie znajdowały się w centrum uwagi annalistów, ale nowe trendy, które zapoczątkowali, pozwoliły poszerzyć zakres badań o aktywność kobiet i ich otoczenia. Przełomem w tej mierze była książka Luciena Febvre’a o Małgorzacie d’Angoulême (zm. 1549 r.) opublikowana w 1944 r. (Febvre, 1944). Febvre pokazał w niej kulturę oraz wrażliwość religijną kręgu dworskiego przez pryzmat specyfiki epoki. Portret Małgorzaty, który zarysował, jest wnikliwy i sugestywny. Została ona pokazana w różnych kontekstach – zarówno jako królowa Nawarry, jak i postać wiodąca w otaczającym ją kręgu intelektualnym, wreszcie jako autorka *Heptameronu*. Nurt, który zainicjował Febvre, znacznie ewoluował, dając m.in. początek studiom nad patronatem kolejnych królowych i ich inicjatywami artystycznymi. Tropem tym podąża m.in. Kathleen Wilson-Chevalier, która analizuje w swych pracach patronat kobiecy na renesansowych dworach, ze szczególnym uwzględnieniem czasów

11 Itinerarium to można znaleźć na stronie www.cour-de-france.fr: *Itinéraire de Catherine de Médicis. Les lieux de séjour la reine d'après sa correspondance (1529-1588)*, Paris, Cour de France, fr, 2008. *Itinéraire constitué par Caroline zum Kolg grâce à la correspondance éditée de la reine* (<https://cour-de-france.fr/article249.html>; dostęp: 27.05.2021).

Franciszka I Walezjusza (Wilson-Chevalier, 2002; Wilson-Chevalier, 2007). Choć tematyka ta wydaje się bardzo atrakcyjna, to paradoksalnie monograficznych studiów skoncentrowanych na dworach kobiecych jako centrach kultury nie powstało dotychczas zbyt wiele. Informacje na ten temat są w dużej mierze rozproszone w pracach dotyczących rytuałów i życia codziennego. Święta i ceremonie dworskie, bale i przedstawienia przyciągały uwagę historyków co najmniej od połowy XX w.¹² Zainteresowanie badaczy było i jest wielowątkowe, dotycząc zarówno roli tańca na dworach Walezjuszy i Burbonów, jak i uroczystości dworskich jako narzędzia sprzyjającego integracji elit, a w XVII w. wielkich inicjatyw Ludwika XIV, które miały budować idealną wizję monarchii. Dwory kobiece w sposób naturalny istnieją na kartach tych opracowań, ale nie odgrywają w nich pierwszoplanowej roli (Knecht, 1977).

Szkoła Annales, inicjując badania w zakresie historii społecznej oraz historii mentalności, przyczyniła się do intensyfikacji studiów nad grupami i falcjami rywalizującymi na dworach. Badania te nabrały dynamiki w latach 90. XX w. Zaczęły wówczas powstawać liczne prace dedykowane miejscu kobiet w ówczesnych realiach politycznych. W XVI w. wdzięcznym tematem dla badaczy stała się szczególnie Katarzyna Medycejska oraz jej rozpolitykowany i owiany legendą dwór. Opierając się na korespondencji kobiet z kręgu władczyni, Matthieu Gellard zrekonstruował ich miejsce i znaczenie w burzliwym czasie wojen religijnych, zadając m.in. pytanie: czy królowa może mieć przyjaciół? (Gellard, 2013; Gellard, 2015). W tym kontekście wyróżnia się grupa prac, których autorzy eksponują kobiecy charakter dworu Katarzyny Medycejskiej i interpretują jego funkcje i znaczenie w polityce tego okresu z perspektywy płci. Pretekstem do rozważań o znaczeniu kobiet w strukturach władzy dla Thierry'ego Wanegffelena stał się osławiony *escadre volante* stworzony przez regentkę (Wanegffellen, 2005). Dwór królowej Katarzyny jest również tematem studium Uny McIlvenna o skandalach i reputacji. Autorka skoncentrowała się na dworskich plotkach, ekscesach z udziałem Isabelle de Limeuil oraz triumfie matriarchatu złożonego z Anne d'Este, diuszesy de Guise oraz diuszesy de Nemours. Nie jest to bynajmniej książka o sensacjach wstrząsających dworskim światem, ale o okolicznościach, w jakich doszło do wydarzeń elektryzujących ówczesną opinię, i o powstawaniu legendy *escadre volante*, którą zresztą autorka drobiazgowo zdekonstruowała (McIlvenna, 2016).

12 Przykładem może być trzytomowy cykl wydawnictw *Les Fêtes de la Renaissance* pod redakcją Jeana Jacqouta, Paris, Centre Nationale de la recherche scientifiques 1956–1975.

Dwory kobiece w XVII i XVIII w.

Tylko dwory wybranych królowych z XVII–XVIII w. cieszyły się zainteresowaniem badaczy. Epokę tę tak mocno zdominowały studia nad Ludwikiem XIV i Wersalem, że wszystkie inne *maisons* wchodzące w skład dworu z reguły były uznawane za mniej istotne i w rezultacie skutecznie je marginalizowano¹³. Dominacja otoczenia Króla Słońce kładzie się cieniem również na wcześniejszych dziesięcioleciach. Jest to szczególnie wyraźne w odniesieniu do Marii Medycejskiej (zm. 1642 r.), która była nie tylko żoną Henryka IV Burbona, ale i regentką w okresie małoletności Ludwika XIII. Jej szczególna pozycja w strukturach władzy nie znalazła odzwierciedlenia w szczegółowych studiach dedykowanych jej wpływom czy otoczeniu. W rezultacie, szukając informacji o dworze królowej, trzeba sięgnąć do prac biograficznych bądź też odwoływać się do skądinąd bogatej bazy rękopiśmiennej¹⁴. O wiele lepsza jest sytuacja w odniesieniu do drugiej XVII-wiecznej regentki, Anny Austriackiej (zm. 1666 r.). Szczegółowe prace dedykowane jej *maison* wyszły spod pióra Mathieu da Vinha (da Vinha, 2009) oraz Olivera Mallicka (Mallick, 2016a; Mallick, 2018). Brakuje prac na temat domu Marii Teresy Hiszpańskiej (zm. 1683 r.). Małżonka Ludwika XIV nie należy do ulubienic historyków; w rezultacie na kartach opracowań – podobnie jak w życiu, które królowa wiodła w Wersalu – jej egzystencja oraz funkcjonowanie *maison* właściwie nie są traktowane jako temat odrębnych studiów. O jej urzędnikach oraz konstrukcji dworu wspominał przy okazji ewolucji otoczenia Ludwika XIV W.S. Magdziarz (Magdziarz, 2013a). Dworowi kolejnej królowej, Marii Leszczyńskiej (zm. 1768 r.), małżonki Ludwika XV, ze szczególnym uwzględnieniem muzycznego patronatu poświęciła swą rozprawę doktorską Agnieszka Samsel (Samsel, 2011). Na relacje pomiędzy dworzanami, ich świat wartości oraz przywileje wynikające z pełnienia służby dla królowej zwróciła uwagę Katarzyna Kuras (Kuras, 2018). Co ciekawe, nie ma właściwie studiów o składzie *maison* Marii Antoniny (zm. 1793 r.). Sama postać monarchini przyciąga i monopolizuje uwagę. Zagadnienia związane z konstrukcją jej dworu pojawiają się przy okazji analizy aktywności samej władczyni bądź wpływowych kobiet z jej otoczenia, np. księżnej de Lamballe, Madame de Campan czy księżnej de Chimay (Grant, 2019).

Zainteresowanie konstrukcją dworów królowych z XVII–XVIII w. z pewnością nie jest równomierne. Analiza dworskiego mikrokosmosu na

13 Studia nad dworem królewskim we Francji długo pozostawały pod silnym wpływem Norberta Eliasa i jego koncepcji „złotej klatki” (Elias 1969).

14 BnF Français 7856.

przestrzeni stuleci oznacza także dostrzeżenie zmian w jego strukturze, funkcjonowaniu czy hierarchii. Zagadnienia te stały się tematem książki Sophie de Laverny, która w znacznej mierze wypełniła lukę wynikającą z niesymetrycznych badań kolejnych *maisons* kobiecych. Autorka dokonała introspekcji świata stołowników królewskich, do którego należeli również słudzy Marii Medycejskiej, Anny Austriackiej oraz Marii Teresy. Nie tylko przyjrzała się konstrukcji i funkcji *maisons* kolejnych królowych, ale i porównała ich struktury, uwzględniając płęć i zakres obowiązków urzędników. Dwór Marii Medycejskiej był początkowo mniej prestiżowy niż *maison* Katarzyny Medycejskiej, ale wiele wskazuje, że królowa w czasie swej regencji poszerzyła jego liczebność oraz kompetencje. W czasach Anny Austriackiej skład otoczenia monarchini fluktuował w zależności od politycznej koniunktury. W okresach niełaski u Ludwika XIII i kardynała Armanda Jeana de Richelieu zredukowano kobiecy personel monarchini, m.in. odsyłając dworzan hiszpańskich. Dopiero śmierć męża i objęcie funkcji regentki oznaczały dla niej samodzielność w kształtowaniu swego *maison*, z której chętnie korzystała. Otoczenie królowej było stabilne w czasach Marii Teresy Hiszpańskiej, znacznie poszerzono tylko liczebność służb medycznych. Skład dworu królowej był arbitralnie modelowany przez Ludwika XIV, ona sama całkowicie poddawała się wszelkim jego decyzjom, nawet jeśli bywały one kontrowersyjne (Laverny de, 2002, s. 148–158).

W studium de Laverny *maison* królowej jest silnie powiązane z bieżącą sytuacją polityczną. Odminną perspektywę wybrał Leonhard Horowski, który spojrział na dwór w Wersalu przez pryzmat prozopografii oraz powiązanych z nią mechanizmów karier. Horowski przede wszystkim zwrócił uwagę na ryzyko związane ze służbą w otoczeniu królowej, wynikające z tymczasowego charakteru struktur jej dedykowanych. Podkreślił dominujący wpływ króla na kształtowanie dworu kobiecego, co zmuszało kolejne władczynie do lawirowania i negocjowania w celu przeforsowania korzystnych dla siebie decyzji (wyjątkiem pod tym względem była tylko Maria Antonia, ciesząca się sporym zaufaniem Ludwika XVI). Jakie więc korzyści dawała służba u boku królowej? W opinii Horowskiego chodziło o zakorzenienie na dworze, prestiż i dochody związane ze stanowiskiem. Kobiety, w tym członkinie *maison* królowej, funkcjonowały w świecie rodzinnych układów, rodzinnych zależności¹⁵. Imponująca praca Horowskiego stanowi ważny głos w debacie na temat struktury i funkcjonowania

15 Horowski drobniogowo zrekonstruował te powiązania i opracował w formie bazy dołączonej do publikacji w wersji niemieckiej (Horowski, 2012). Do wersji francuskiej baza ta nie została dołączona, ale została udostępniona przez wydawców w wersji on-line (https://perspectiviana.net/receive/pnet_mods_00001825; dostęp: 01.06.2021).

dworu francuskiego, również dworu kobiecego. Autor, bazując na wiedzy o układach i powiązaniach dynastycznych, podkreślił znaczenie sieci rodzinnych, których istotną częścią były kobiety, jako istotnego czynnika decydującego o rzeczywistości Wersalu w XVII i XVIII w. (Horowski, 2003; Horowski, 2012; Horowski, 2019).

Pozycja zajmowana na dworze przez kobiety oraz przez królową, będącą idealną kandydatką na liderkę stronnictwa, jest istotna również z punktu widzenia badań nad mechanizmami patronatu. Główną reprezentantką tego nurtu była Sharon Kettering. Jej spojrzenie na kobiecy patronat na dworze ewoluowało. Początkowo nie była ona zwolenniczką przykładania nadmiernie dużej wagi do tego zjawiska, jednak stopniowo coraz wyraźniej eksponowała skalę i znaczenie kobiet na dworze (Kettering, 1989). Interesowała ją głównie otoczenie królowej Anny Austriackiej i działania Ludwika XIII oraz kardynała de Richelieu zmierzające do ulokowania w jej *maison* wiernych sobie ludzi. W ujęciu tym *maison* królowej było miejscem intensywnej politycznej infiltracji, a kobiety z otoczenia władczyni angażowały się w walkę o władzę (Kettering, 2010). Za barometr wskazujący, co dzieje się na dworze, uznała dom królowej również Ruth Kleinmann. Podkreśliła ona, że zarówno Richelieu, jak i Jules Mazarin mieli swoich informatorów w otoczeniu Anny Austriackiej, a do tego wpływali na politykę nominacyjną władcy, by wykorzystywać otoczenie królowej w newralgicznych momentach. Kleinmann zauważyła, że ranga kobiet tworzących dwór kobiecy w XVII w. była niższa niż jeszcze w czasach Katarzyny Medycejskiej (Kleinmann, 1990). Perspektywę Anny Austriackiej i ewolucję jej patronatu pokazał Oliver Mallick. Scharakteryzował on miejsce królowej w reprezentacji władzy, życie jej dworu oraz różne więzi spajające krąg królowej, m.in. urzędy, przyjaźnie, gesty, prezenty (Mallick, 2016b).

Zainteresowanie życiem w Wersalu wiąże się z rozwojem badań nad przestrzenią kompleksu pałacowego oraz budynków do niego przynależących. Przeniesienie siedziby monarchy poza Paryż stworzyło nowe warunki życia, które do dzisiaj rozbudzają wyobraźnię i stymulują różne nurty zainteresowań, w tym te dotyczące architektonicznych i przestrzennych uwarunkowań życia kobiet na francuskim dworze. Liderem tego kierunku jest historyk amerykański William Ritchey Newton, autor prac o kształtowaniu i przemianach wewnątrz pałacowych, historii poszczególnych apartamentów, ich właścicieli oraz problemach związanych z codzienną egzystencją przy boku króla. Newton to znawca przestrzeni Wersalu, drobiazgowo śledzący strukturę budowli i ich modyfikacje. Dwory kobiece nie stanowią centrum jego zainteresowań: kobiety mieszkaly w Wersalu w związku z zajmowanymi pozycjami i pełnionymi funkcjami, dlatego przydzielano im miejsce w bryle samego pałacu lub też

w budynkach należących do kompleksu. Drobiazgowo kwerendy Newtona w źródłach pisanych oraz ikonograficznych umożliwiają umieszczenie personelu kobiecego oraz służby kolejnych królowych w geografii przestrzennej Wersalu oraz dostrzeżenie zmian i rotacji będących grą honoru i prestiżu. W realiach kompleksu stworzonego przez Ludwika XIV każda wyprowadzka lokatora danego apartamentu, pokoju lub antresoli wywoływała lawinę przetasowań skorelowanych z pozycją członka społeczności, jego ambicji oraz umiejętności negocjowania i posiadanych atutów (Newton, 2002; Newton, 2006; Newton, 2015). Analiza przestrzeni Wersalu przybiera też formy spersonalizowane. Przykładem może być studium Manuela Lalanne'a o apartamencie Marii Leszczyńskiej, będące drobiazgowym opisem przemian w obrębie apartamentu królowej, ściśle związanych z zajmowaną przez nią pozycją i ewolucją obyczajowości epoki oznaczającą m.in. walkę monarchini o przestrzeń prywatną. Apartament królowej w tym ujęciu nie jest tylko kompleksem wyspecjalizowanych pomieszczeń, ale scenerią codzienności władczyni, jej kontaktów z damami pałacowymi i pokojowymi, to wreszcie wnętrze bardzo modalne, w którym na przestrzeni kilkudziesięciu lat doszło do istotnych przeobrażeń i rearanżacji, zgodnych z preferencjami Leszczyńskiej (Lalanne, 2012).

Historycy dostrzegli znaczny udział kobiet w procesach wymiany kulturowej. Nie było to bynajmniej specjalnością tej epoki; w całej nowożytnej Europie normą były małżeństwa między reprezentantami rodzin panujących, skrupulatnie negocjowane, gdy jeszcze przyszli małżonkowie byli dziećmi, i zawierane w myśl istniejących sojuszków politycznych. Z reguły przyszła panna młoda – niekiedy zaślubiona w siedzibie rodowej *per procura* – wyruszała do nieznanego sobie kraju, w którym miała poznać nie tylko swego przyszłego małżonka, ale i odmienną kulturę, język oraz obyczaje, co wywierało duży wpływ również na kształt jej otoczenia i inicjowane aktywności. Korzystając z doświadczeń rodzimych środowisk, Maria Leszczyńska wraz z synową Marią Józefą Saską, córką Augusta III Wetyna, wspólnie zmieniały muzyczne oblicze Wersalu. Zarazem działały w opozycji do markizy de Pompadour, która patronowała przedsięwzięciom teatralnym na dworze (Hennebelle, 2015). Władczyni bywały też symbolami pokoju politycznego – Maria Teresa Hiszpańska, małżonka Ludwika XIV, zręcznie łączyła na swym dworze elementy kultury francuskiej i hiszpańskiej (zwłaszcza w odniesieniu do ubioru i fryzury), podkreślając w ten sposób związki istniejące między państwami po zawarciu pokoju pirenejskiego w 1659 r. (Vitis, 2015).

Pozycja XVIII-wiecznych królowych bywa ukazywana z perspektywy *gender studies*. Jennifer G. Germann w książce o wizerunkach Marii Leszczyńskiej argumentuje, że to portret królowej był centralnym punktem

projektowania wizji monarchii. W latach 30. XVIII w. władczyni była przedstawiana głównie jako matka, w towarzystwie delfina, a od lat 40. jej pobożność i cnota, eksponowane na portretach, co prawda kontrastowały z niewiernością Ludwika XV, ale finalnie wzmacniały stabilną wizję monarchii. Szersze spektrum problemów, luźno powiązanych z dworem królowej, zaprezentowano w zbiorze *Marie Antoinette: Writings on the Body of a Queen*. Monarchini, walcząc o swą prywatność, nie tylko otaczała się wybranymi przez siebie osobami, ale i tworzyła dla swego połowicznie przededefiniowanego w ten sposób *entourage'u* alternatywną przestrzeń w Trianon. Była to również walka o ciało królowej, które ze względu na wszechobecność dworskich rytuałów i ceremonializację życia w Wersalu należało dotychczas do dworu, a nie do samej władczyni (Goodman, 2013).

Konkluzje

Domy królowych oraz *maisons* kobiece istniejące w ramach dworu francuskiego dopiero w ciągu ostatnich trzech dziesięcioleci stały się tematem skupiającym na sobie uwagę badaczy. Bardzo długo pozostawały w cieniu zdominowane przez struktury przeznaczone do obsługi króla. Nie bez znaczenia był również tymczasowy charakter domów kobiecych, których trwałość ograniczała się do okresu życia władczyni, delfiny bądź królewskiej córki. Aktualnie prowadzone badania koncentrują się na składzie domów, ich ewolucji, karierach urzędników i ich powiązaniach z pozostałymi częściami dworu, wreszcie znaczeniu królowych i ich dworzan w procesach kulturowych i w życiu politycznym. Podejmowane są próby przeniesienia analizy zdominowanej do tej pory przez postaci wielkiej sceny, takich jak królowe czy damy honorowe, na rzecz zwykłych członków dworu, takich jak np. damy pokojowe, mamki, praczki. Szczególnie walory posiadają w tym kontekście realizowane projekty dokumentacyjne, w tym bazy tworzone przez stowarzyszenie *La cour de France* oraz przez ośrodek badawczy znajdujący się w pałacu w Wersalu¹⁶. Przyczyniają się one do poznania dworów królowych zarówno z perspektywy kobiet znajdujących się w ich centrum, jak i otaczającej je społeczności dworskiej.

W tym kontekście istotne wydaje się zasygnalizowanie kilku postulatów badawczych. Ważne jest szczególnie poszerzenie perspektywy o pozostałe *maisons* kobiece funkcjonujące w ramach dworu królewskiego. Są to m.in. domy kolejnych delfin oraz monarszych córek, które – analogicznie jak władczyni – dysponowały własnymi służbami, tworzonymi na wzór

---

16 Szczegóły można znaleźć na stronach: <https://cour-de-france.fr/?lang=fr>; <http://www.chateaux-versailles-recherche.fr/francais/le-centre/comite-scientifique> (dostęp: 04.06.2021).

maison króla. Niejasne pozostają przemiany domów królowych wdów, zwłaszcza tych, które nie były regentkami. Sytuacja jest równie złożona w odniesieniu do sieci dworskich, tu charakterystyka struktur oficjalnych nie odzwierciedla pełnego obrazu. Przykładem jest pozycja i sposób funkcjonowania Madame de Maintenon, towarzyszki życia Ludwika XIV i jego morganatycznej małżonki. Nie dysponowała ona własnym *maison*, ale posiadała niezwykle złożoną sieć wpływów i znajomości, czyniącą z niej strategicznego gracza w pałacowych układach (zauważył to m.in. Bryant, 2004). Kontynuacja dotychczasowych badań oraz poszerzenie spektrum zagadnień w odniesieniu do dworów kobiecych z pewnością przyczynią się do pogłębienia znajomości tego środowiska. Mogą też przynieść interesujące efekty, jeśli chodzi o charakterystykę oficjalnych i nieoficjalnych mechanizmów władzy, w których kobiety odgrywały niebagatelną rolę.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- BnF Français 7856. Bibliothèque nationale de France à Paris, ms Français 7856, k. 1473. «Officiers domestiques de la maison de la Reyne Marie de Medicis».
- BnF Français 21451. Bibliothèque nationale de France à Paris, ms Français 21451, k. 245–251. «L'ordonnance de l'hostel le roi Philippe III dit le Bel et de la reine».
- BnF NAF 7859. Bibliothèque nationale de France à Paris, ms NAF 7859, k. 126–129. «Etat et ordonances de l'hostel de la Reyne Marguerite femme du Roy Monsieur St. Louis».

Źródła wydane

- Guyot, J.-N. i Merlin, P.-A. (1786). *Traité des droits, fonctions, franchises, exemptions, prérogatives et privilèges annexés en France à chaque Dignité, à chaque Office & et à chaque Etat, soit Civil, soit Militaire, soit Ecclésiastique*. Vol. 2. Paris: Visse.
- La Martinière J.P. de i Du Verdier Saulnier, G. (1654). *Le vray estat de la France, comme elle est gouvernée à présent*. Paris.

Opracowania

- Adams, T. (2013). Isabeau de Bavière: la création d'une reine scandaleuse. *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, no 25, 223–235. <https://doi.org/10.4000/crm.13091>

- Allirot, A.H. (2009). L'entourage et l'Hôtel de Jeanne d'Évreux, reine de France (1324–1371). *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, n° 116–1, 169–180. <https://doi.org/10.4000/abpo.163>
- Boucher, J. (1982). L'évolution de la maison du roi: des derniers Valois aux premiers Bourbons. *XVIIe siècle*. 34e année, 359–379.
- Brantôme, P. (1787). *Oeuvres*. T. 5. Paris: Bastien.
- Bryant, M. (2004). Partner, Matriarch and Minister: Mme de Maintenon, Clandestine Consort, 1680–1715. W: C. Campbell Orr (red.), *Queenship in Europe 1660–1815. The role of consort*. Cambridge: Cambridge University Press, 77–106.
- Carmona, M. (1981). *Marie de Médicis*. Paris: Fayard.
- Chaline, O. (1996). „Combien de royaume nous ignorent”: La cour dans l'historiographie française. *Annali di Storia moderna e contemporanea*, Vol. 2, 384–392.
- Chapy, A. (2014). Louise de Savoie, régente et mère du roi: l'investissement symbolique de l'espace curial. *Réforme, Humanisme, Renaissance*, n° 79, 65–84. <https://doi.org/10.3406/rhren.2014.3382>
- Chatenet, M. (2000). Les logis des femmes à la cour des derniers Valois. W: J. Hirschbiegel i W. Paravicini (red.), *Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Stuttgart: Thorbecke, 175–192.
- Chatenet, M. (2002). *La Cour de France au 16e siècle, vie sociale et architecture*. Paris: Picard.
- Chatenet, M. i Girault P.-G. (2010). *Fastes de cour. Les enjeux d'un voyage princier à Blois en 1501*. Rennes: PUR.
- Cloulas, I. (1999). *Życie codzienne w zamkach nad Loarą*. Poznań: Moderski i S-ka.
- Cosandey, F. (2000). *La reine de France. Symbole et pouvoir*. Paris: Gallimard.
- Dubost, J.-F. (2009). *Marie de Médicis. La reine dévoilée*. Paris: Payot.
- Duindam, J. (2003). *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias N. (1969). *Die Höfische Gesellschaft*. Luchterhand: Neuwied.
- Febvre, L. (1944). *Amour sacré, amour profane. Autour de l'Heptaméron*. Paris: Gallimard.
- Fraser, A. (2006). *Maria Antonina; podróż przez życie*. Warszawa: Twój Styl.
- Gaude-Ferragu, M. (2014). *La Reine au Moyen Âge. Le pouvoir au féminin, XIVe–XVe siècle?* Paris: Tallandier.
- Gellard, M. (2013). Une reine de France peut-elle avoir des amies? La correspondance féminine de Catherine de Médicis. W: B. Haan i Ch. Kühner (red.), *Freundschaft–Amitié. Eine politisch-soziale Beziehung in Deutschland und Frankreich 12.–19. Jahrhundert. Un lien politique et social en Allemagne et en France XIIe–XIXe siècle*. Pozyskano z: https://perspectivia.net/publicationen/discussions/8-2013/gellard_reine (dostęp: 29.05.2021).

- Gellard, M. (2015). *Une reine épistolaire. Lettres et pouvoir au temps de Catherine de Médicis*. Paris: Classiques Garnier.
- Germann, J.G. (2015). *Picturing Marie Leszczyńska (1703–1768): Representing Queenship in Eighteenth-Century France*. Farnham: Ashgate.
- Goodman, D. (ed.) (2013). *Marie Antoinette: Writings on the Body of a Queen*. New York–London: Routledge.
- Grandeau, Y. (1964). Itinéraire d'Isabeau de Bavière. *Bulletin philologique et historique*, 569–670.
- Grandeau, Y. (1975). De quelques dames qui ont servi la reine Isabeau de Bavière. *Bulletin philologique et historique*, 129–238.
- Grant, S. (2019). *Female Portraiture and Patronage in Marie Antoinette's Court: The Princesse de Lamballe*. New York–London: Routledge.
- Grell, Ch. (éd.) (2009). *Anne d'Autriche infante d'Espagne et reine de France*. Paris–Madrid–Versailles: Perrin.
- Hennebelle, D. (2015). *Les concerts de la Reine (1725–1768)*. Lyon: Symétrie.
- Horowski, L. (2003). Such a Great Advantage for my Son': office-holding and career mechanisms at the court of France, 1661 to 1789. *The Court Historian*, 8, nr 2, 125–175. <https://doi.org/10.1179/cou.2003.8.2.001>
- Horowski, L. (2012). *Die Belagerung des Thrones: Machtstrukturen und Karrieremechanismen am Hof von Frankreich 1661–1789*. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag
- Horowski, L. (2019). *Au Coeur de palais. Pouvoir et carrières à la cour de France, 1661–1789*. Versailles: Château de Versailles-PUR.
- Jacquot, J. (dir.) (1956–1975). *Les Fêtes de la Renaissance*. Paris: Centre Nationale de la recherche scientifique.
- Kettering, S. (1989). The Patronage Power of Early Modern French Noblewoman. *The Historical Journal*, 32, n° 4, 817–841. <https://doi.org/10.1017/S0018246X00015727>
- Kettering, S. (2010). Strategies of Power: Favorites and Women Household at Louis XIII's Court. *French Historical Studies*, 33, nr 2, 177–200. <https://doi.org/10.1215/00161071-2009-024>
- Kleinmann, R. (1990). Social Dynamics at the French Court: The Household of Anne of Austria. *French Historical Studies*, 16, n° 3, 515–535. <https://doi.org/10.2307/286485>
- Knecht, R.J. (2011). Éléonore d'Autriche (1498–1558). W: C. Michon et al. (red.), *Les conseillers de François Ier*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 401–413. <https://doi.org/10.4000/books.pur.120045>
- Knecht, R.J. (1977). Francis I. Prince and Patron of the Northern Renaissance. W: A.G. Dickens (red.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty 1400–1800*. New York–St. Louis–San Francisco: McGraw-Hill Book Company, 99–119.
- Kuras, K. (2018). *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy*. Kraków: Historia Jagellonica.

- Kuras, K. (2021). Mechanizmy karier na dworach kobiecych w Wersalu w drugiej połowie XVIII w. *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 149, 49–67.
- Lalanne, M. (2012). L'appartement de Marie Leszczyńska (1725–1768). *Bulletin du Centre de recherche du château de Versailles*. Pozyskano z: <https://journals.openedition.org/crcv/12078> (dostęp: 02.05.2021). <https://doi.org/10.4000/crcv.12078>
- Lalou, E. (1999). Les ordonnances de l'Hôtel des derniers Capétiens directs dans Höfe und Hofordnungen, (1200–1600). W: H. Kruse i W. Paravicini (red.), *5. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen veranstaltet gemeinsam mit dem Deutschen Historischen Institut Paris und dem Staatsarchiv Sigmaringen. Sigmaringen. 5 bis 8 Oktober. 1996*. Sigmaringen: Thorbecke, 91–102.
- Lalou, E. i Suc, B. (red.) (2006). *Ordonnances de l'hôtel du roi*. Orléans: Institut de Recherche et d'Histoire des Textes.
- Laverny de, S. (2002). *Les domestiques commensaux du roi de France au XVIIe siècle*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Lever, É. (2006). *Marie Antoinette. The Last Queen of France*. Paris: Portrait.
- Levron, J. (2007). *Maria Leszczyńska. Polska królowa Francji*. Warszawa: Świat Książki.
- Magdziarz, W.S. (2013a). *Uwodziciele władzy. Geneza i organizacja dworu Ludwika XIV*. Warszawa: PWN.
- Magdziarz, W.S. (2013b). *Anna Austriacka*. Warszawa: PIW.
- Mallick, O. (2016a). *Au service de la reine. Anne d'Autriche et sa maison (1616–1666)*. Paris: Cour de France. Pozyskano z: <http://cour-de-france.fr/article4211.html> (dostęp: 31.05.2021).
- Mallick, O. (2016b). «Spiritus intus agit.» *Die Patronagepolitik der Anna von Österreich 1643–1666*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg.
- Mallick, O. (2018). Clients and Friends: the Ladies-in-Waiting at the Court of Anne of Austria (1615–1666). W: C. zum Kolck i K. Wilson-Chevalier (red.), *Femmes à la cour de France. Charges et fonctions (XVe–XIXe siècle)*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion, 231–264.
- McIlvenna, U. (2016). *Scandal and Reputation at the Court of Catherine de Medici*. London–New York: Routledge.
- Mousnier, R. (1980). *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*. Vol. 2. Paris: PUF.
- Muratori-Philip, A. (2010). *Marie Leszczyńska: épouse de Louis XV*. Paris: Pygmalion.
- Münster, A.-M. (2000). *Funktionen der dames et demoiselles d'honneur*. W: J. Hirschbiegel i W. Paravicini (red.), *Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Stuttgart: Thorbecke, 339–354.
- Newton, W.R. (2000). *L'espace du roi. La cour de France au château de Versailles 1682–1789*. Paris: Fayard

- Newton, W.R. (2006). *La Petite Cour*. Paris: Fayard.
- Newton, W.R. (2015). *Wersal za fasadą przepychu*. Warszawa: Świat Książki.
- Pare, M. (2004). L'Écurie d'Isabeau de Bavière, reine de France. *Revue ivoirienne d'histoire*, no 4/5, 70–78.
- Roche, A. (2010). «Une perle de pris»: la maison de la reine *Eléonore d'Autriche*. Paris: Cour de France.fr. Pozyskano z: <https://cour-de-france.fr/histoire-et-fonction/maisons-services-et-charges/etudes-modernes/article/une-perle-de-pris-la-maison-de-la-reine-eleonore-d-autriche?lang=fr> (dostęp: 27.05.2021).
- Samsel, A. (2011). *Les réseaux culturels de la reine Marie Leszczyńska à la cour de Versailles. La vie musicale de la reine / Przejawy kulturalnej działalności Marii Leszczyńskiej na dworze w Wersalu. Życie muzyczne królowej*, rozprawa doktorska. Poznań: Uniwersytet Poznański.
- Shishkin, V. (2018). *Frantuzski korolevski dvor v XVI veke. Istoria instituta*. Saint-Petersbourg: Eurasia.
- Skrzypietz, A. (2016). *Królowa Margot. Ostatnia perła Walezjuszów*. Warszawa: Bellona.
- Skrzypietz, A. (2017). Pod przewodem Katarzyny Medycejskiej – dwór Karola IX Walezjusza w podróży. W: W.Z. Hojka i K. Nowak (red.), *Turystryka historyczna*. T. 1. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 11–21.
- Solnon, J.-F. (1987). *La Cour de France*. Paris: Fayard.
- Solnon, J.-F. (2007). *Katarzyna Medycejska. Złowroga królowa Francji*. Warszawa: Świat Książki.
- Viennot, E. (2003). L'invention de la loi salique et ses répercussions sur la scène politique de la Renaissance. W: L. Capdevila, S. Cassagnes, M. Cocard, D. Godineau, F. Rouquet i J. Sainclivier (red.), *Le Genre face aux mutations. Masculin et féminin, du Moyen Age à nos jours*. Rennes: PUR, 181–190. <https://doi.org/10.4000/books.pur.15891>
- Vinha da, M. (2009). La maison d'Anne d'Autriche. W: Ch. Grell (red.), *Anne d'Autriche infante d'Espagne et reine de France*. Paris: Perrin, 155–185.
- Vitis de, M. (2015). The Queen of France and the Capital of Cultural Heritage. W: J.-L. Palos i M.S. Sanchez (red.), *Early Modern Dynastic Marriages and Cultural Transfer*. London: Routledge, 45–66. <https://doi.org/10.4324/9781315563213-4>
- Wanegffelen, T. (2005). *Catherine de Médicis. Le pouvoir au féminin*. Paris: Payot.
- Wilson-Chevalier, K. (2002). Art Patronage and Women (including Habsburg) in the Orbit of King Francis I. *Renaissance Studies*, 16, no 4, 474–524. <https://doi.org/10.1111/1477-4658.00029>
- Wilson-Chevalier, K. (2007). *Patrones et mécènes en France à la Renaissance*. Saint-Étienne: Publications d'Université de Saint-Étienne.

- zum Kolk, C. (2009). The Household of the Queen of France in the Sixteenth Century. *The Court Historian*, vol. 14, no 1, 3–22. <https://doi.org/10.1179/cou.2009.14.1.001>
- zum Kolk, C. (2016). *L'évolution d'un service curial: la chapelle de la reine de France (XIIIe–XVIe siècle)*. W: M. Gaude Ferragu i C. Vincent-Cassy (red.), *La dame de cœur. Patronage et mécénat religieux des femmes de pouvoir dans l'Europe des XIVe–XVIIe siècles*. Rennes: PUR.
- zum Kolk, C. (2018). La naissance de la «cour des Dames»: la maison de la reine de France et son personnel féminin (Moyen Âge – XVIe siècle). W: C. zum Kolk i K. Wilson-Chevalier (red.), *Femmes à la cour de France. Charges et fonctions (XVe–XIXe siècle)*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion, 23–47.

Netografia

- <https://cour-de-france.fr/bases-de-donnees/bases-de-donnees-publiees-par-cour-de-france-fr/les-membres-de-la-cour-de-france/?lang=fr> (dostęp: 27.05.2021 r.).
- https://perspectivia.net/receive/pnet_mods_00001825 (dostęp: 27.05.2021 r.).
- <http://www.chateauversailles-recherche.fr/francais/le-centre/comite-scientifique> (dostęp: 04.06.2021).
- Itinéraire de Catherine de Médicis. Les lieux de séjour la reine d'après sa correspondance (1529–1588), Paris, Cour de France.fr; 2008. Itinéraire constitué par Caroline zum Kolk grâce à la correspondance éditée de la reine*. Pozyskano z: <https://cour-de-france.fr/article249.html> (dostęp: 27.05.2021).

Katarzyna Kuras – dr hab., od 2008 r. pracuje w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się dworem francuskim w epoce nowożytnej. Autorka książek: *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich* (Kraków 2010) oraz *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy* (Kraków 2018). Jest członkiem Zespołu do Badań nad Dworami i Elitami Władzy przy Instytucie Historii PAN.

